

“QUTADG’U BILIG”DAGI XALQ MAQOLLARINING TURK VA O‘ZBEK TILLARIDAGI LEKSIK TRANSFORMATSIYASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15681824>

Sobirov G‘ulomjon

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Turkshunoslik oliy maktabi tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu ilmiy maqola “Qutadg‘u bilig” asarida berilgan maqollarning turk va o‘zbek tillaridagi fonetik transformasi o‘rganilgan. Asardagi maqollar ko‘pincha axloqiy me‘yorlar va insoniy qadriyatlarini ta’kidlaydi. Masalan, adolat, sabr-toqat, rahm-shafqat kabi tushunchalar keng o‘rin egallagan. Ular hayot, ma’naviyat, bilim va insonning o‘z-o‘zini anglashiga oid chuqur fikrlarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar :Til, doston, maqol, ona, fonetika, fonetik transformatsiya, qavm-qarindosh, do‘stlik, obraz, uy, avlod, ajdod, xarakter.

АННОТАЦИЯ

В данной научной статье рассматриваются пословицы и их теоретические основы, приведенные в произведении «Кутадгу Билиг». Пословицы в произведении часто подчеркивают моральные нормы и человеческие ценности. Например, широко используются такие понятия, как справедливость, терпение и сострадание. В них содержатся глубокие мысли о жизни, духовности, познании и самореализации человека.

Ключевые слова :Язык, пословица, мать, выражение, народ-родственник, дружба, образ, дом, поколение, предок, характер.

ABSTRACT

This scientific article examines the proverbs and their theoretical foundations given in the work "Kutadgu Bilig". Proverbs in the work often emphasize moral standards and human values. For example, concepts such as justice, patience, and compassion are widely used. They contain deep thoughts about life, spirituality, knowledge and human self-realization.

Keywords :Language, proverb, mother, expression, people-relative, friendship, image, house, generation, ancestor, character.

Kirish: Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» asari turkiy xalqlar adabiyoti tarixida yaratilgan benazir dostonlardan biridir. XI asrda yaratilgan bu asarning badiiy qimmatini shu darajada balandki, uni o‘lchaydigan mezonlarning o‘zi yaratilgan emas. Deyarli o‘n asrdan buyon avlodlardan-avlodlarga o‘tib kelayotgan, shu jarayonda o‘z obro‘ va e’tiborini zarracha bo‘lsin kamaytirmay saqlab kelayotgan bu asarning siru sinoatini ochib berish, undagi badiiylik tamoyillarini, bu tamoyillarga xos bo‘lgan asosiy belgilarni ko‘rsatish faqat XI asr adabiyoti

uchungina emas, balki adabiyotimiz taraqqiyotining keyingi bosqichlari uchun ham alohida nazariy qimmatga ega.

Qolaversa, adibning, ijodkorning hayot realliklaridan ta'sirlanishi va undan o'z ijodiy faoliyati davomida foydalanish tamoyillarini aniqlash, ijodiy jarayon, uning psixologiyasi, bu jarayonga xos bo'lgan asosiy qonuniyatlarning topilishiga ham imkon beradi. Yusuf Xos Hojib yaratgan asar shu qadar ulkan adabiy mo'jizaki, unga xos bo'lgan asosiy qonuniyatlar, fazilat va xususiyatlarning inkishof etilishi, ko'plab adabiy hodisalarning aniqroq va yorqinroq tushunilishi, anglanishi va izohlanishiga ham keng imkonlar yaratadi.

Maqollarning aniq ko'lami belgilangan. Tadqiqot jarayonida xalq orasida qo'llanib kelayotgan ayrim maqollarning qadimiy va ta'bir joiz bo'lsa, asl variantlari tiklandi. Yusuf Xos Hojibning tajribasi misolida yozma adabiyotda folklordan, ayniqsa, xalq maqollaridan foydalanishning yo'l va usullari, bu yo'l va usullarning nihoyatda xilma-xil shakl va ko'rinishlarga egaligi ko'rsatib berildi.

Tadqiqot natijalaridan nihoyatda keng va xilma-xil sohalarda foydalanish mumkin. Xususan, adabiyot tarixi, folklorshunoslikka oid tadqiqotlarda, shu sohalarga oid darslik va qo'llanmalar yaratishda, ta'limning turli bosqichlari uchun dastur, darslik va o'quv qo'llanmalari yaratishda asqotishiga shubha yo'q. Shuningdek, adabiyot tarixi, folklorshunoslik, adabiyot va folklor aloqalariga doir maxsus kurs, maxsus seminarlar o'qishda tadqiqot materiallaridan foydalanish mumkin bo'ladi.

Madsad va vazifa: Mazkur maqolada asarda berilgan maqollarning turk va o'zbek tillaridagi fonetik transformatsiyasi, leksik-semantik xususiyatlari va ularning nazariy asoslarini tahlil qilish vazifasi qo'yilgan.

Usullar: Maqola mavzusini yoritishda tavsiflash, tasniflash, qiyoslash, lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

Natijalar va mulohaza: Ma'lumki, "Qutadg'u bilig" qo'lyozmalari bizga ikki xil yozuvda etib kelgan. Jumladan, Namangan va Qohira nusxalari arab, Hirot nusxasi uyg'ur harflari bilan yozilgan. Mutaxassislar orasida ularning qaysi biri avval yozilgan, degan masalada fikrlar xilma-xilligi kuzatiladi. Fitrat bu masalaga aniqlik kiritib, arab yozuvidagi nusxalarning avval yaratilganligini isbotlab beradi. Buning dalili sifatida esa u Namangan nusxasining "suls" xati bilan yozilganini, bu xatning ancha qadimiy tarix bilan aloqadorligini dalil sifatida keltiradi. Keyinchalik Fitratning bu fikrini yana bir boshqa dalil arab harflariga tayanadigan she'riy san'at – kitobat vositasida Qayum Karimov ham quvvatlagan edi. U shunday yozadi:

"Qutadg'u bilig" ning asl nusxasi qaysi alifbe bilan yozilganligi haqidagi ikkinchi bahsli masala ham haligacha hal qilinmay kelmoqda. Ko'pgina olimlar, jumladan, S.E.Malov, dastavval, muallif o'z asarini arab yozuvi bilan yozgan deb taxmin qiladilar...Turk madaniyati tarixining eng asosiy yozma manbalaridan biri Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asaridagi turkiy xalqlarning badiiy-estetik tafakkurining kuchi va qudratini ko'rsatib bera oladigan xalq maqollarining

qadimgi madaniyatning an'ana va urf-odatlarini tushuntirishda muhim vosita ekanligi isbotlanadi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida kelgan maqollarning hozirgi turk va o'zbek tillaridagi tarixiy takomili – fonetik, leksik, semantik, stilistik transformatsiyasi ochib beriladi.

Asarda keng ko'lamli ijtimoiy, siyosiy va axloqiy masalalar ko'tariladi. Asarning mazmuni ikki qarindosh - boy va kambag'al o'rtasidagi muloqot orqali ochib beriladi. Bu muloqotda turli xil hayotiy vaziyatlar, odamlarning tabiati va turmush tarziga oid masalalar muhokama qilinadi.

"Qutadg'u bilig"dagi maqollar, o'zbek xalqining donolik va tajribasini o'zida mujassam etgan holda, o'sha davr jamiyatining ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiradi. Bu maqollar, asarning mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi va o'qiyotgan kishi o'z hayotida duch keladigan muammolarga yechim topishda foydalanishi mumkin bo'lgan qimmatli maslahatlarni taqdim etadi.

Asarning nazariy asoslari, shuningdek, o'sha davr Sharq mamlakatlaridagi boshqaruv uslublari, ijtimoiy tuzilish va insoniy qadriyatlarni o'rganishda ham muhim ahamiyatga ega. Yusuf Xos Hojibning yozish uslubi, uning falsafiy qarashlari va didaktik yondashuvlari, o'zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

"Qutadg'u bilig"ning o'rganilishi, nafaqat tarixiy va adabiy jihatdan, balki lingvistik, filologik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Asar, o'zbek tilining rivojlanish tarixini o'rganishda ham muhim manba hisoblanadi va uning matni, o'zbek tilining qadimgi shakllarini o'rganish uchun noyob materialdir.

Bugungi kunda adabiyot, tilshunoslik, madaniyat tarixi, ijtimoiy fanlar kabi turli sohalarida ko'plab qimmatli asarlar o'rganilmoqda. Bu asarlar orasida turkiy tilining nodir namunalaridan biri bo'lgan "Qutadg'u bilig" alohida ajralib turadi. "Qutadg'u bilig" O'rta Osiyo turkiy adabiyotining eng muhim asarlaridan biri hisoblanib, o'rta turk tilining murakkab namunalaridan biri sifatida ko'riladi. Bu asar Qoraxoniylar saltanati davrida yashagan donishmand shoir Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan. "Qutadg'u bilig" o'zining adabiy qimmati, axloqiy, madaniy-tarixiy ahamiyatiga ko'ra turkiy adabiyotning nodir asarlaridan biri sanaladi.

Til birliklari ichida so'z alohida o'rin egallaydi. Uning bu xususiyati, ayniqsa, grammatik jihatdan qaralganda ko'rinadi. Tilning eng kichik ma'noli birligi hisoblangan morfema oralig'ida so'zning ma'noli qismlari: o'zak, suffiks va hokazolar qaralsa, mustaqil so'z shaklidagi gaplar (masalan, nominativ gaplar: Qish, Sovuq, Qorong'i kabi) sintaktik jihatdan alohida gap turlari sifatida izohlanadi. Bu esa so'zning grammatik (morfologik va sintaktik) xususiyatlarini ko'rsata olsa ham, uning ta'rifida morfema yoki gapga asoslanish mumkin emasligini ko'rsatadi. Chunki so'z strukturasi semantik jihatdan ma'noli qismlarga bo'linish xususiyatiga egadir. To'g'ri, bir morfemadan tashkil topgan so'zlar boshqa qismlarga bo'linmaydi. Masalan, u, tosh, bosh, yo'l kabi. Biroq tildagi ko'pgina so'zlar ma'noli qismlarga bo'lina oladi va ular bir necha morfemalarning

ulanishidan tashkil topadi. Masalan, toshloq, boshliq, boychechak, gulsafsar, qoidali kabilar. Bunday bir morfemali va ko'p morfemali so'ziaming o'zagi mustaqil ma'noga ega bo'ladi. Demak, so'z mustaqil ma'noga ega bo'lgan birlikdir. Lekin bunday qarash hamma tillarga ham to'g'ri kelavermasligini yuqorida aytib o'tdik. O'zbek, rus, ingliz, nemis, fransuz, ispan va boshqa ko'p tillarda so'z mustaqil birlik hisoblanadi. Uning mustaqilligi alohida olinganda ham, turli ma'nolarni ifodalashida va ba'zan fikr ifodalovchi gap holida kelishida ko'rinadi. Leksik transformatsiya — bu tilshunoslikda so'zning ma'nosi, shakli yoki tuzilishini o'zgartirish jarayoni. Bu jarayon orqali so'zlar yangi ma'no yoki funktsiyaga ega bo'lishi mumkin. Leksik transformatsiyalar tilning o'zgaruvchan tabiati va so'z boyligini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi.¹

Leksik transformatsiyalarning ba'zi misollari:

1. **Semantik leksik transformatsiya:** Bu jarayonda so'zning ma'nosi o'zgaradi. Masalan, "ko'z" so'zi biologik ma'noda ko'rish organini anglatadi, lekin u "ko'z" so'zi tasvir, figurativ ma'nolarda ham ishlatilishi mumkin (masalan, "ko'z" — qarash, nazorat qilish).

2. **Morfologik leksik transformatsiya:** So'zning morfologik shakli o'zgaradi, masalan, fe'lni otga yoki otni sifatga aylantirish: "yaxshi" (sifat) → "yaxshilash" (fe'l).

3. **Sintaktik leksik transformatsiya:** So'zlar sintaktik struktura orqali o'zgaradi. Masalan, "yaxshi kitob" (sifat + ot) → "kitob yaxshi" (ot + sifat) tuzilmasi.

Leksik transformatsiyalar tilni boyitadi va uning funksional imkoniyatlarini kengaytiradi.

1. **Grammatika va sintaksisdagi o'zgarishlar:**

o Turk tilidagi ba'zi grammatik strukturalar O'zbek tilida o'zgarishga uchraydi. Masalan, turk tilidagi fe'l qo'llanishidagi afikslar O'zbek tilida boshqacha shakl va qo'llanishlarda bo'lishi mumkin, bu esa fonetik transformatsiyaning yana bir jihatini tashkil etadi.

2. **Leksik farqlar:**

o Ba'zi so'zlar O'zbek tilida turk tiliga qaraganda boshqacha ishlatilishi mumkin. Misol uchun, turk tilida "kutadgu" (kutubxona) so'zi o'zbek tilida "kutubxona" yoki "bilim" shaklida ishlatiladi.

Maqollarda ishlatilgan ba'zi so'zlar, O'zbek tilidagi ma'nolarni yanada aniqroq ifodalash uchun moslashgan bo'lishi mumkin.

"Qutadg'u bilig" asarida keltirilgan xalq maqollarining turk va o'zbek tillaridagi leksik transformatsiyasi tilda yuz beradigan o'zgarishlarning leksik jihatdan ifodalanishini anglatadi. Bu jarayon turkiy tillar orasidagi leksik moslashuv va o'zaro talqinlarni o'z ichiga oladi, chunki har bir til o'ziga xos leksik birliklarga ega va ayni so'zlarning tarjimai, mazmuni, va shakli o'zgarishi mumkin.

¹ Abduazizov A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. Darslik. Toshkent-2010.S-61

1. So'zlarning semantik o'zgarishi:

• Semantika (so'zning ma'nosi) leksik transformatsiyaning muhim jihatlaridan biridir. Biroq, ba'zi so'zlar turk tilidan o'zbek tiliga o'zgacha ma'no va shaklda o'tadi. Bu turk va o'zbek tillaridagi xalq maqollarining semantik (ma'no) ko'rinishida aks etadi.

Misol:

• Turkcha maqol: "İğneyi kendine batırma, çuvaldızı başkasına batırma."
O'zbekcha tarjima: "O'zingga igna kirmasa, boshqalarga qalam kirmasin."

Bu maqolda "ignaning o'zi" va "qalamning o'zi" o'rtasidagi leksik farq, aslida turk tilidagi "iğne" so'zi o'zbek tilidagi "qalam" so'ziga mos keladi. Ma'noda ham ijobiy o'zgarishlar bor: "İğne" - kichik va o'tkir narsa bo'lsa, o'zbek tilida "qalam" - yozish vositasi sifatida ishlatiladi.

2. Sinonimlar va antonimlar:

• Har bir tilning o'ziga xos sinonimlari va antonimlari mavjud. O'zbek tilidagi ba'zi so'zlar turk tilidagi so'zlarning sinonimi sifatida ishlatiladi va ularning fonetik yoki grammatik xususiyatlari boshqacha bo'lishi mumkin. Maqolning mazmuni asosan bir xil bo'lsa-da, ishlatilgan leksik birliklar har bir tilga xos bo'ladi.

Misol:

• Turkcha maqol: "Az kazanan, az kaybeder."
O'zbekcha tarjima: "Kam yutgan, kam zarar ko'radi."

Bu maqolda turkcha "kazanan" (yutgan) so'zi o'zbek tilidagi "yutgan" so'zi bilan ifodalanadi. "Kaybeder" (zarar ko'radi) esa "zarar" so'zi bilan o'zbek tilida ifodalanadi. Bu leksik transformatsiyada sinonimlar ishlatilgan.

3. Leksik moslashuv:

• O'zbek tilida turkcha so'zlarning leksik moslashuvi amalga oshadi. Bunda turk tilidagi ba'zi so'zlar o'zbek tilida o'zgartirilgan yoki biror boshqa so'z bilan almashtirilgan bo'lishi mumkin. Misol uchun, "kutadg'u" (bilim, ma'rifat) so'zi turk tilida ishlatilganda, o'zbek tilida bu so'zning o'zi "kutubxona" yoki "bilim" shaklida ishlatiladi.

Misol:

• Turkcha maqol: "Bilgini artıran, akıl kazandırır."
O'zbekcha tarjima: "Bilimni oshirgan, aqlni oshiradi."

Bu maqolda "bilgini artıran" (bilimni oshirgan) va "akıl kazandırır" (aqlni oshiradi) so'zlari o'zbek tilida o'zgartirilgan leksik birliklar bilan ko'rsatilgan.

4. O'zbekcha va turkcha o'zgarishlar:

• Turkcha so'zlarning o'zbek tilida keng qo'llanilishi: Ba'zi so'zlar turk tilidan to'g'ridan-to'g'ri o'zbek tiliga kirib kelgan va ular o'zbek tilida ishlatiladi. Bu so'zlar asosan xalq maqollarida qo'llanilib, o'zgarishsiz qoladi.

Misol:

• Turkcha maqol: "Göz var nizam var."
O'zbekcha tarjima: "Ko'z bor, nizom bor."

Bu maqolda "göz" (ko'z) so'zi, "nizam" (tartib) so'zi o'zbek tilida o'zgarishsiz ishlatilgan. Bu turkcha so'zlarning o'zbek tiliga kirib kelganligini ko'rsatadi.

Xulosa. Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» asarini oʻrganish tarixi ancha qadimgi davrlar bilan aloqador boʻlishiga qaramay, uning poetikasidagi oʻziga xosliklarni atroflicha va sinchiklab oʻrganish zarurati hali-hanuz kun tartibida turibdi.

Jahon turkiyshunoslari bu borada ancha katta muvaffaqiyatlarni qoʻlga kiritishdi. Bugun asarni oʻrganishga oid bir qator jiddiy maktablar yuzaga kelganligini qayd etish mumkin. Bular orasida Turkiya, Rossiya, Xitoy maktablari qoʻlga kiritgan yutuqlar ancha salmoqli ekanligi bilan ajralib turadi. Bu maktablar orasida oʻzbekistonlik olimlar tomonidan yaratilgan maktabning oʻziga xos oʻringa ega ekanligini mamnuniyat bilan qayd etish oʻrinlidir. Ayniqsa, Q.Karimov, B. Toʻxliiev, Q. Sodiqovlar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqot ishlari jahon turkiyshunosligida oʻz salmogʻi bilan eʼtiroflarga sazovor boʻlgan.

Bevosita asarning poetik xususiyatlari, ayniqsa, asarda qoʻllangan maqollarning frazeologizmlarga munosabati masalasi endigina kun tartibiga qoʻyilmoqda. Bu boradagi ilmiy ishlarning amalga oshirilishi Yusuf Xos Hojib badiiy mahoratining yangi qirralarini ochib berishiga shubha yoʻq. Leksik transformatsiya – bu biror tildagi soʻz yoki iborani boshqa tilda ifodalash jarayonidir, bunda maʼno oʻzgarmasdan, lekin tilning fonetik va grammatik qoidalariga mos keladigan yangi shakllar paydo boʻladi. Turk va oʻzbek tillaridagi maqollarning leksik transformatsiyasi, asosan, soʻzlar va iboralar oʻrtasidagi oʻxshashlik va farqlarni koʻrsatadi. Har ikki tilda ham bir-biriga yaqin maʼnolarni anglatgan soʻzlar mavjud, ammo har bir til oʻziga xos leksik qurilish va grammatik oʻzgarishlarga ega.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. AKSOY, Ömer Asım(1995), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, İnkılâp Yayınları, Ank..
2. ARSAL, S. Maksudi(1947), *Türk Tarihi ve Hukuk*, İ.Ü. Yayınları, İstanbul.
3. BAĞDATLI, Özlem(2007), *Kutadgu Bilig'de Devlet ve Adalet İlişkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
4. BOLAY, Süleyman Hayri(1997), *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
5. BOZKAPLAN Şerif Ali (2007), Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme, *Turkish Studies*, 2(4), 1110-1118.
6. DİLÂÇAR, Agop (1995), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara. (2003), *Kutadgu Bilig İncelemesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
7. DİLMAÇ, Bülent (2002), *İnsanca Değerler Eğitimi*, Nobel Yayınları, Ankara.
8. EKER, Süer (2006), Kutadgu Bilig'de Türkçe İslami Terimlerin Kaynakları Üzerine, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı, *bilig*, 38, 103-122.
9. ERSOYLU, Halil (1981) Kutadgu Bilig'de Kur'an-ı Kerim Âyetlerinden İlhamlar, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 15, 17-41.

10. EYÜBOĞLU, E. Kemal (1973), *Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İst.
11. KARA, Mehmet (1990) Bir Başka Açıdan Kutadgu, *Bilig*, 23-24;71-81
12. KİTTAY, Eva Feder (1987), *Metaphor Its Cognitive Force and Linguistic Structure*, Oxford: Clarendon Press.
13. OCAK, G., GÜNDÜZ, M. (2006), Eğitim Fakültesini Yeni Kazanan Öğretmen Adaylarının Öğretmenlik Mesleğine Giriş Dersini Almadan Önce ve Aldıktan Sonra Öğretmenlik Mesleği Hakkındaki Metaforlarının Karşılaştırılması, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (2), 293-309.
14. OĞUZ, A.(2005), Öğretmen Eğitim Programlarında Metaphor Kullanma, Ed.: H. Kıran, XIV. *Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi Kitabı*, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Denizli, 582-588.
15. ÖZTÜRK Faruk (2005), Kutadgu Bilig'de Bitki Adları, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, VI(I), 201-208.
16. PALA, İskender (2007), *İki Dirhem Bir Çekirdek*, Kapı Yayınları, İstanbul.
17. PİLANCI, Hülya(t.y.), *Çağdaş Eğitimde Halk Edebiyatının Kullanılması*, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları www.aof.anadolu.edu.tr/kitap/IOLTP/2274/unite02.pdf

Internet saytlar:

1. www.wikipedia.org
2. <https://blog.ciceksepeti.com/kiz-bebekler-icin-cicek-isimleri/>
3. <https://m.sabah.com.tr>
4. <https://lotusmagus.com>